

GÜMRÜK BİRLİĞİ SÜRECİNİN TÜRKİYE’NİN SİYASİ REFORM SÜRECİNE YANSIMALARI

F.H. Burak ERDENİR*

Özet

Türkiye ile Avrupa Birliği (AB) arasında 1995 yılında tesis edilen Gümrük Birliği önemli bir ekonomik bütünleşme aşaması olmak dışında Türkiye tarafından üyelik yolunda atılmış önemli bir adım olarak kabul edilmiştir. Gümrük Birliği, sadece ticari ve ekonomik boyutuyla değil siyasi yansımaları bakımından da ses getiren bir süreç olmuştur. Bu süreç bir yandan Türkiye’nin “batılulaşma” yolculuğunda bir aşama olarak değerlendirildiğinden iç siyasette büyük tartışmalara konu olmuş, öte yandan AB, Gümrük Birliği’nin onaylanması için Türkiye’den talep ettiği siyasi reformlarla “demokratik koşulluluk” işlevini harekete geçirmiştir. Çalışmada, öncelikle dönemin arka planı ele alınmakta, Türkiye’de gerçekleştirilen yasal düzenlemelere değinilmektedir. Bu düzenlemelerde AB’nin koşulluluğunun etkinliği irdelenerek, Gümrük Birliği sürecinin, Türkiye’nin siyasi reformlarına olan etkisi değerlendirilmektedir. Makale, bu dönemde AB’nin bastırmasıyla demokratikleşme ve ifade özgürlüğüne ilişkin bir takım yasal düzenlemeler gerçekleştirildiğini teslim etmekle beraber, tutarlı ve objektif bir strateji belirlenmediğinden AB’nin Türkiye’deki siyasi reform sürecine yönelik politikasının Türkiye’nin siyasi dönüşüm sürecindeki etkisinin sınırlı kaldığını tespit etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Avrupa Birliği, Gümrük Birliği, Demokratik Koşulluluk, Demokratikleşme, Siyasi Reformlar*

Abstract

Customs Union established between Turkey and the European Union (EU) in 1995 has not only been an important phase of economic integration, but it was also portrayed by Turkey as a significant step on the way to membership. Besides its economic and commercial dimensions, Customs Union brought about serious political

* Dr., Avrupa Birliği Bakanlığı, Müsteşar Yardımcısı, Ankara. Makaledeki görüşler yazara ait olup, Avrupa Birliği Bakanlığını herhangi bir şekilde bağlamaz.

implications. Since the process was perceived as part of the “Westernization” story of the country, it has caused immense internal political debate. Meanwhile, the EU brought to fore its “democratic conditionality” by asking from Turkey to undertake major political reforms in return of approving the Customs Union decision. The study gives background information of the period and lists the legal amendments made with regard to political issues. The effectiveness of EU’s democratic conditionality is analyzed in order to identify the influence of the Customs Union process on Turkey’s political reform process. The paper shows that as a result of EU’s pressure certain amendments have been made regarding democratization and freedom of expression. Yet, because of the lack of a consistent and objective strategy, EU’s leverage in the political reform process has been limited during this period.

Key Words: *European Union, Customs Union, Democratic Conditionality, Democratization, Political Reforms*

Giriş

1990’lı yılların ilk yarısına kadar iniş çıkışlarla devam eden Türkiye-Avrupa Birliği (AB) ilişkileri açısından o dönemde en önemli gelişme taraflar arasında Gümrük Birliği’nin kurulması süreciydi. 6 Mart 1995 tarihli Türkiye-AB Ortaklık Konseyi kararıyla tesis edilen Gümrük Birliği, sadece ticari ve ekonomik boyutuyla değil siyasi yansımaları bakımından da ses getiren bir süreç olmuştur. Önemli bir ekonomik bütünleşme aşaması olmak dışında Gümrük Birliği’nin kurulması Türkiye tarafından üyelik yolunda atılmış önemli bir adım olarak addedilmektedir. Gümrük Birliği esasında, 1989 yılında adaylık statüsünün alınamamış olması nedeniyle, ilişkilerin ileri bir aşamaya götürülmesi bakımından önem taşıyordu. Nitekim Aralık 1995’te Gümrük Birliği kararının Avrupa Parlamentosu tarafından onaylanarak hayata geçirilmesi üyelik yolunda bir engel aşılmış gibi kamuoyuna sunuluyordu. Aslında Gümrük Birliği’nin kurulması aynı zamanda Ankara Anlaşması ve Katma Protokol’den kaynaklanan hukuki bir yükümlülüktü. Yine de, Türkiye AB’ye tam üye olmadan Gümrük Birliği oluşturan ilk ülke oluyordu.

“Demokratik koşulluluk” olarak adlandırılan işleviyle aday ülkelerin üyeliğini belli katılım koşullarına bağlayarak demokratikleşme süreçlerini yakından izleyen AB için Gümrük Birliği süreci önemli bir manevra alanı sunmuş, ekonomik hususların ötesinde demokratikleşme yönünde adımlar atılmasını şart koşmuştu. Gümrük Birliği kararını onaylamak için Anayasa’daki ve Türk Ceza Kanunu’ndaki ifade özgürlüğünü kısıtlayan maddelerin değiştirilmesinden, hapse atılan DEP milletvekillerinin serbest bırakılmasına kadar öne sürülen koşulların siyasi reform sürecine doğrudan yansımaları olmuştur. Bu dönemin en önemli aktörlerinden biri ise AB’nin dış politika yapımında rol üstlenmeye başlayan Avrupa Parlamentosu’dur (AP). AP, Türkiye’nin demokratikleşmesine ilişkin konularda oldukça agresif bir pozisyon alarak, AB kurumları arasında ön plana çıkmıştır.

Bildiri, Gümrük Birliği sürecinin, Türkiye’nin siyasi reformlarına olan etkisini ele almaktadır. Dönemin arka planı çerçevesinde AB’nin demokratik koşulluluğu

mercek altına alınmakta, Türkiye’de gerçekleştirilen yasal düzenlemelerde AB’nin koşulluluğunun etkinliği irdelenmektedir.

AB’nin Demokratik Koşulluluğu

AB’nin siyasi/demokratik koşulluluğu en basit tanımıyla aday ülkelere veya üçüncü ülkelere sağlayacağı yararlar (üyelik, mali yardım vs.) karşılığında o ülkelerden yerine getirmeleri beklenen siyasi reformlara karşılık gelmektedir. AB’nin demokratik koşulluluğunun ilk olarak 1962 yılında AP tarafından hazırlanan Birkelbach Raporunda, “Topraklarında demokratik uygulamaları ve temel hak ve hürriyetlere saygıyı temin eden devletler topluluğumuza üye olabilirler” ifadesiyle yer aldığı görülmektedir.¹ Roma Antlaşmasınının 237. maddesinde yer alan AB’ye üyelik başvurusu koşulları ise AB Antlaşması’nın 49. maddesinde² düzenlenmiştir. Buna göre, Birlik değerlerine saygı gösteren ve bu değerleri desteklemeyi taahhüt eden her Avrupa devleti, Birliğe üye olmak için başvuruda bulunabilir. Bu koşul bir tür AB’ye adaylık için ehil olma kriteri olarak belirmektedir.

Demokratik koşulluluk, Soğuk Savaş sonrasında Doğu Avrupa ülkelerinin Birliğe katılım sürecinde gerçek anlamda ortaya çıkmıştır. Bu dönemdeki koşulluluk, Birliğin daha önceki genişleme dalgalarındaki koşulluluktan hem mekanizmalar ve araçlar bakımından ve hem de kriterlerin katılığı ve takibi açısından oldukça farklıdır. Aday ülkelerin kriterleri yerine getirmedeki performanslarının ilk kez bu dönemde sistematik bir şekilde izlenmesi nedeniyle koşulluluk ilkesinin bu genişleme dalgasında gerçek anlamda kullanıldığı söylenebilir.³

Uluslararası arenada yaşanan gelişmelere paralel olarak demokratikleşme ve insan haklarının ön plana çıkmasıyla birlikte, AB’nin üçüncü ülkelerle akdettiği anlaşmalar da insan hakları, temel haklar ve demokratikleşmeye dair benzer koşullar içermeye başlıyordu. Üçüncü ülkelerle yapılan anlaşmalarda insan hakları koşulu açıkça ilk kez 1989 yılında akdedilen 4. Lome Konvansiyonunda belirdi. Başta bu anlaşmalarda herhangi bir yaptırım hükmü mevcut değilse de sonradan bu hükümler eklenmiştir.

¹ Geoffrey Pridham, “The Politics of the European Community, Transnational Networks and Democratic Transition in Southern Europe”, Pridham, Geoffrey (ed.), **Encouraging Democracy: The International Context of Regime Transitions in Southern Europe**, Leicester University Press, 1991, s.215

² Antlaşmanın 2. maddesinde bu değerler şöyle açıklanmaktadır: “Birlik, insan onuruna saygı, özgürlük, demokrasi, eşitlik, hukukun üstünlüğü ve azınlıklara mensup kişilerin hakları da dâhil olmak üzere insan haklarına saygı üzerine kuruludur. Bu değerler, çoğulculuk, ayrımcılık yapmama, hoşgörü, adalet, dayanışma ve kadın-erkek eşitliğinin hâkim olduğu bir toplumda üye devletler için ortaktır”.

³ Dimitry Kochenov, **EU Enlargement and the Failure of Conditionality: Pre-accession Conditionality in the Fields of Democracy and the Rule of Law**, Wolters Kluwer, 2008, s.39

Koşulluluk kavramı temel olarak ex-post ve ex-ante koşulluluk olarak sınıflandırılabilir.⁴ Ex-ante koşullulukta, koşullar yerine getirilmeden anlaşma akdedilmez veya katılım sürecinde ilerleme olmaz. Sürecin sonunda bir havuç olduğundan “pozitif koşulluluk” olarak da adlandırılır. Sözgelimi AB Antlaşmasının 49. maddesi çerçevesindeki koşulları yerine getiren ülkeler Avrupa Birliğine başvurabilirken, Kopenhag siyasi kriterleri hayata geçirildiği takdirde katılım müzakereleri başlar, tüm müktesebata uyum dâhil Kopenhag kriterlerinin tamamını yerine getiren ülkeler de tam üye olabilir.⁵ Koşulluluğa tabi olan ülke açısından sürecin getirilerinin maliyetlerinden yüksek olması gerekir ki koşulları yerine getirmek için bir itici güç olsun. AB sürecinde en önemli havuç hiç şüphesiz tam üyeliğdir. AB’nin Genişlemeden sorumlu eski Komiseri Olli Rehn’in dediği gibi: “Koşulluluk ancak aday ülkeler, uzun yıllar ötede dahi olsa, AB’nin nihai üyelik vaadine inandıkları takdirde işe yarayacaktır”.⁶ Katılım sürecinin sonunda tam üyelik dışında başka bir sonucun ortaya çıkma olasılığı koşulluluk ilkesinin etkinliğini büyük ölçüde zedelemektedir.

Ex-post koşullulukta ise anlaşmaya dercedilen hükümlerle insan haklarına saygı, demokratikleşme, hukukun üstünlüğü gibi koşullar getirilir. Bu koşullar yerine getirilmediği takdirde anlaşmanın askıya alınması ya da yaptırım uygulanması sözkonusu olacaktır. Sonunda bir ceza olduğundan “negatif koşulluluk” olarak da adlandırılır. AB’nin Doğu Avrupa/Baltık ülkeleriyle imzalanan Avrupa Anlaşmalarında farklı askıya alma/yaptırım mekanizmaları dâhil edilmişti.⁷ Aday ülkelerin müzakere çerçeve belgelerinde de özgürlük, demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü ilkesinin ihlali halinde müzakereleri askıya alma hükmü yer almaktadır. Negatif koşulluluk üye ülkeler için de geçerlidir. Birliğin üzerinde yükseldiği değerlerin bir üye devlet tarafından ciddi biçimde ihlali tespit edildiği durumda belli bir prosedür sonunda o üye devletin Konsey’deki oy hakları da dâhil bazı haklarının askıya alınmasına Konsey’de nitelikli çoğunlukla karar verilebilir.

Arka Plan

Soğuk Savaş’ın sona erdiği dönem, Türkiye’nin Batı ittifakındaki konumunun sarsıldığı, yeni uluslararası koşulların belirdiği bir dönemdir. Demir Perde’nin yıkılması sonrasında güvenlik kaygılarının azalmasıyla Batı için Türkiye’nin stratejik önemi

⁴ Piotr Zelowski, “Sticks, carrots and great expectations: Human rights conditionality and Turkey’s path towards membership of the European Union”, **Center for International Relations**, Warsaw, 09/04, s.3.

⁵ AB Antlaşmasının 49. maddesi katılım sürecine ilişkin olarak “Avrupa Birliği Zirvesi tarafından kararlaştırılan yeterlilik kriterleri dikkate alınır” diyerek üstü örtülü bir şekilde Kopenhag kriterlerine atıfta bulunmaktadır.

⁶ Geoffrey Pridham, “Change and Continuity in the European Union’s Political Conditionality: Aims, Approach and Priorities”, **Democratization**, 14(3), 2007, s.264

⁷ Sözgelimi Baltık ülkeleri, Arnavutluk ve Slovenya ile akdedilen anlaşmalarda “Baltık hükmü” olarak adlandırılan mekanizma herhangi bir ihlalde anlaşmayı hemen askıya almayı öngörürken, Bulgaristan, Romanya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Rusya, Ukrayna, Moldova, Kırgızistan, Kazakistan ve Beyaz Rusya ile tamamlanan anlaşmalarda yer alan ve “Bulgar hükmü” olarak adlandırılan hüküm ile anlaşma hükümlerine uymayan ülke için hemen askıya alma yerine bir danışma süreci sonunda önlem alınması öngörülmüştü (European Commission, 1995a).

azalıyor, AB ülkeleri başta olmak üzere Batı dünyası Türkiye’deki insan hakları ihlallerini, demokratikleşme sancılarını geçmişte olduğu gibi göz ardı etmek yerine bunları giderek artan bir şekilde mercek altına almaya başlıyordu. Dünya çapında demokratikleşme ve insan haklarına ilginin artmasıyla Avrupa artık siyasi konularda Türkiye’ye daha müdahaleci bir tutum içine giriyordu. Öte yandan, Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle Doğu Avrupa ülkeleri AB üyeliği için sıraya girmeye başlıyorlar, Türkiye’nin görece olarak azalan jeopolitik önemi dolayısıyla Türkiye’nin önüne geçiyorlardı. Bu arada, Sovyetler Birliği ve Yugoslavya’nın parçalanmasıyla azınlıkların haklarına yönelik kaygılar yeni dönemde uluslararası gündemi daha fazla işgal ediyor, Türkiye’deki Kürt sorunu da dış dünyada ve özellikle Avrupa’da tartışma konusu oluyordu.

Bu yeni dönemde Birliğin demokratik koşulluluk işlevi de iyiden iyiye güçlenmekteydi. AB ekonomik bir bütünleşmeden siyasi bütünleşmeye doğru evriliyor, üçüncü ülkelerle ilişkilerde de demokratikleşme konusu gündeme geliyordu. 1993 Kopenhag Zirvesiyle beraber demokratikleşme ve insan hakları alanında aday ülkenin atması gereken adımların çerçevesi resmen belirleniyor, özellikle Avrupa Komisyonu için geliştirilen araçlarla izleme ve denetleme süreci de güçlendiriliyordu.

Gümrük Birliği sürecinde henüz aday ülke statüsü kazanmamış Türkiye sistematik bir demokratik koşulluluğa tabi olmadığından Komisyon’un izleme ve değerlendirme rolü sınırlı kalıyordu. Komisyon daha ziyade Ortaklık Anlaşmasından kaynaklanan ekonomik hususları takip ederken, siyasi konuları Parlamento izliyordu. Üye ülke temsilcileri ve Komisyon yetkililerinin demeçlerinin yanı sıra Parlamento’nun aldığı kararlar Türkiye’ye uygulanan koşulluluğun çerçevesini belirliyordu.

1987 yılında Avrupa Tek Senedi ile getirilen onay usulü ile katılım ve ortaklık anlaşmaları üzerinde veto hakkı elde eden AP, Gümrük Birliği sürecinin en önemli aktörlerinden biri olarak ön plana çıkıyor, Türkiye’nin demokratikleşmesine ilişkin konularda oldukça agresif bir pozisyon alarak, ağır siyasi eleştirilerde bulunuyordu. AP, 1990’lı yıllarda işkenceden, ölüm cezasına, Kürt sorunundan, 1 Mayıs olaylarına kadar farklı siyasi konularda Türkiye’yi mercek altına alan kararlar alıyor, raporlar yayınlıyordu. AP, sadece Türkiye’nin insan hakları sicilini takip etmekle kalmıyor, Kıbrıs sorunu gibi, Ermeni sorunu gibi doğrudan Türkiye’nin demokratikleşmesiyle bağlantılı olmayan konuları gündeme getirerek koşulluluk ilkesini iyice politize ediyor, bu da Türkiye’de tepkilere yol açıyordu. AP’nin bir takım eleştirileri haklı olmakla beraber genelde sistematik olmadığı gibi, üyelerinin önyargıları veya siyasi ideolojilerinden de bağımsız değildi.

Komisyon ve Konsey ise olaya daha stratejik bir gözle bakıyordu. Komisyon Türkiye ile Gümrük Birliği tesis etmenin AB açısından ekonomik avantajlarını vurgulayarak, dosyanın sadece siyasi değil tüm boyutları dikkate alınarak değerlendirilmesini istiyordu. Nihayetinde, Türkiye karar alma sürecinde yer almadan AB’nin ortak ticaret politikasını ve ticaret rejimini üstlenecekti. Bu da AB’nin Türkiye üzerinde ekonomik bir avantaj elde etmesini sağlayacaktı. Üye devletler konuya daha çok güvenlik boyutundan bakıyorlardı. Konsey hem Türkiye’ye bir üyelik perspektifi

vermeden elde tutmayı amaçlıyordu hem de radikal gruplara karşı mevcut hükümeti destekliyordu. Dönemin Fransız Avrupa İşleri Bakanı Lamassoure'nin deyişiyle üye devletler için "Avrupa'ya bağlanmış, Avrupa'nın güvenlik yapılarının bir parçası olan, istikrarlı, müreffeh, demokratik bir Türkiye" Avrupa'nın da çıkarlarına idi.⁸ Gümrük Birliği de bu çerçevede anahtar bir role sahipti. Bu nedenle de Gümrük Birliği kararının oylanması öncesinde özellikle Almanya, Fransa ve İngiltere hükümetlerinin temsilcileri AP üyeleri nezdinde Türkiye lehine lobi yapmaktan kaçınmamışlardır.⁹ Kıbrıs sorununu kullanan Yunanistan'ı ikna etmek de yine üye ülkelere düşmekteydi. Konsey ve Komisyon'un jeostratejik/ekonomik/güvenlik kaygıları içeren pozisyonu Parlamento'nun pozisyonu karşısında baskın çıkıyordu.

Türkiye'deki siyasi ortama gelince, o dönemde siyasi bir istikrarın olduğunu söylemek mümkün değildir. Önce DYP-SHP ve sonra DYP-CHP koalisyonlarında sürekli gerilimler yaşanıyor. Terörle mücadelenin yükseldiği bu dönemde demokratikleşme konularında ciddi görüş ayrılıkları yaşanıyor. Dış politika yönetimi ve AB ile ilişkiler de bu istikrarsızlıktan payına düşeni alıyordu. 1990-95 döneminde Dışişleri Bakanlığı 9 kez el değiştirmişti.¹⁰ Gümrük Birliği süreci açısından belirleyici olan 1995 yılında DYP ve CHP arasındaki koalisyon bozulmuş, Aralık 1995'te erken seçim yapılması kararlaştırılmıştı. AP'nin Gümrük Birliğine ilişkin karar vereceği oturumun tarihi olan 14 Aralık tarihinden 10 gün sonra erken seçimlerin gerçekleşecek olması Gümrük Birliği sürecinin kaçınılmaz olarak seçim kampanyasında malzeme olmasına neden oluyordu. Dönemin Başbakanı Çiller başta olmak üzere merkez partiler ve bazı Avrupalı siyasiler, AP'nin olumsuz bir karar alması durumunda Türkiye'de Avrupa karşıtı köktenci siyasi akımların güçleneceği ve Türkiye'nin Batı ile ilişkilerinin zedeleneceği kaygısını dile getirmekteydiler. Dolayısıyla, bu karar sadece Türkiye-AB ilişkilerinin değil, Türkiye'nin siyasi geleceği açısından da büyük öneme sahip bir karar olarak sunulmuştu. Konunun aşırı politize edilmesi sonucunda özü itibarıyla ekonomik olan Gümrük Birliğinin ticari/ekonomik yönü iyiden iyiye arka plana itilmiş oluyordu.

Gümrük Birliği Sürecinde AB'nin Demokratik Koşulluluğu

1980 darbesi öncesine kadar AB'nin Türkiye'deki insan hakları ve demokratikleşme alanındaki sorunlara çok da eleştirel ve müdahil olmadığı görülmektedir. Bu durum hem AB'nin stratejik çıkarlarından, hem de o döneme kadar bu konularda etkin olmamasından kaynaklanmaktaydı. AB, 1980 darbesi sonrasında Ankara Anlaşmasını askıya alma kararını aldıysa da, Soğuk Savaş'ın devam ettiği bir dönemde bölgenin güvenliği açısından stratejik öneme sahip Türkiye'yi kaybetme riskini göze alamadığından, demokratikleşme, insan hakları gibi "yumuşak" gerekçelerle Türkiye'nin üzerine gidemiyordu. Donan ilişkilerin tekrar canlanması ancak 1986 yılında Türkiye-AB Ortaklık Konseyinin toplanmasıyla olmuş, ilişkiler

⁸ Heinz Kramer, "The EU-Turkey Customs Union: Economic Integration amidst Political Turmoil", *Mediterranean Politics*, Vol.1 No.1 (Summer 1996), s.70

⁹ Stefan Krauss, "The European Parliament in EU External Relations: The Customs Union with Turkey", *European Foreign Affairs Review*, 5:215-237, 2000, s.234.

¹⁰ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Türkiye ve Avrupa Birliği: Ulus Devleti Aşma Çabasındaki Avrupa'ya Türkiye'nin Yaklaşımı*, Ümit Yayıncılık, 2000, s.545.

normal seyrine dönmeye başlayınca, dönemin Hükümeti sürüncemede kalan ilişkileri rayına oturtmak amacıyla 14 Nisan 1987 tarihinde Avrupa Topluluklarına tam üyelik için müracaat etmişti. Avrupa Komisyonu, Aralık 1989 tarihli görüşünde (Avis), Türkiye’nin üyeliğini tamamen dışlamamakla beraber Birliğin, kendi iç pazarını tamamlayabilme sürecinden önce yeni bir üyeyi kabul edemeyeceğini bildiriyordu. Herhangi bir üyelik perspektifinin ve mekanizmanın verilmemiş olması süreci sıkıntıya sokuyordu.

1989 yılındaki karar sonrasında ilişkilerin kopmaması adına Gümrük Birliği süreci önemli bir fırsat olarak belirmişti. Adaylık statüsünün alınamamış olması nedeniyle Gümrük Birliği, ilişkilerin ileri bir aşamaya götürülmesi bakımından önem taşıyordu. İleri seviyede bir ekonomik bütünleşme aşaması olmak dışında Gümrük Birliği’nin kurulması Türkiye tarafından üyelik yolunda atılmış önemli bir adım olarak addedilmekteydi. Aslında Gümrük Birliği’nin kurulması aynı zamanda Ankara Anlaşması ve Katma Protokol’den kaynaklanan hukuki bir yükümlülüktü. Yine de, Türkiye AB’ye tam üye olmadan Gümrük Birliği oluşturan ilk ülke oluyordu. AB açısından da hem Türkiye-AB ilişkilerinde ilerleme kaydedilecek, hem bir üyelik perspektifi olmayacak, hem de koşulluluk ilkesi söz konusu olabilecekti. Bu durum da AB tarafının ekonomik hususların yanı sıra demokratikleşme yönünde adımlar atılmasını şart koşmasını kaçınılmaz kılıyordu.

AB’nin bu dönemde Türkiye’den talepleri, demokratikleşme ve insan hakları alanında ilerleme kaydetmesi ve Kıbrıs sorununun çözümüne katkı sağlaması üzerinde yoğunlaşmakla beraber gündemdeki esas konu Kürt sorunuydu. Özellikle 1990’lı yıllarda artış gösteren PKK saldırılarına karşı devletin aldığı sert tedbirler ve sınır ötesi müdahaleler Avrupa çevrelerinde tepkiyle karşılanıyor, Kürt diasporasının da etkisiyle bu konu Türkiye’nin AB ile ilişkilerinde gündemi işgal ediyordu. Kürt sorununda AP oldukça agresif bir tavır takınıyordu. 1990-98 döneminde AP, Kürt sorunu hakkında 18 tane karar almıştı.¹¹ Öte yandan, PKK saldırıları dolayısıyla ülkede tepkiler ve hassasiyetler artıyor, bu da demokratikleşme sürecini daha da güçleştiriyordu. Türkiye’de çoğunluk, Avrupalı devletlerin terörü desteklediğine inanırken, bazı Avrupalı siyasilerin demeçleri ve talepleri de bu görüşü haklı çıkaracak nitelikte oluyordu. Türkiye özgürlük-güvenlik ikilemi arasında sıkışıp kalmıştı.

DEP’li milletvekillerinin gözaltına alınması ve Anayasa Mahkemesi’nin Haziran 1994’te DEP’i kapatması sonrasında AP, Ekim 1994’te yapılması öngörülen toplantısı öncesinde Karma Parlamento Komisyonu (KPK) çalışmalarını askıya alıyordu.¹² AP, KPK çalışmalarını daha önce sadece 1980 darbesinden sonra dondurmuştu. DGM’nin Aralık 1994’te DEP’li milletvekillerini mahkûm eden kararı sonrasında ise başka bir karar olarak Konsey’e Gümrük Birliği müzakerelerini askıya

¹¹ Hakkı Arıkan, “A Lost Opportunity? A Critique of the EU’s Human Rights Policy Towards Turkey”, *Mediterranean Politics*, Vol.7, No.1, 2002, s.46.

¹² European Parliament, 1994, Resolution on the trial of members of the Turkish Grand National Assembly”, *Official Journal C305/95*, 31.10.1994.

alması çağrısında bulundu.¹³ AP'den gelen tepkileri yumuşatmak için İnsan Hakları Bakanlığı'nın kurulmasına ilişkin Kanun Aralık 1994'te kabul ediliyordu ama kozmetik düzenlemeden öteye geçemiyordu. AP, daha sonra, Ortaklık Konseyi toplanmadan bir ay önce Şubat 1995'te aldığı kararla Türkiye'deki insan haklarının Gümrük Birliği oluşturulmasına izin vermeyecek durumda olduğunu ifade ediyordu.¹⁴

Konsey'in ve Komisyon'un çabalarıyla 6 Mart 1995 tarihinde Türkiye-AB Ortaklık Konseyi Gümrük Birliği kararını almışsa da, Kürt sorununa yönelik özellikle AP'den gelen eleştiriler devam etmekteydi.

Bu arada AP, 1987 yılında Avrupa Tek Senedi ile getirilen onay usulü ile katılım ve ortaklık anlaşmaları üzerinde veto hakkı elde ediyordu. Esas itibariyle AP'nin sadece danışma rolünün olduğu ortak ticaret politikasına dair hükümler içermekle beraber, 1/95 Ortaklık Konseyi Kararı hukuki gerekliliklerden çok siyasi mülahazalarla onay gerektiren uluslararası bir anlaşma gibi kabul edilmiş, tek bir paket olarak AP'nin onayına sunulması kararlaştırılmıştı. Türkiye'nin muhalefetine rağmen onay usulü uygulanacaktı. Artık AP Gümrük Birliği sürecindeki en önemli aktör oluvermişti. Bundan sonra AP'nin ikna edilmesi gerekiyordu.

Ortaklık Konseyi Kararının imzalanmasını takiben onay için AP Başkanlığına iletdikten sonra, AP Dış İlişkiler Komitesi Başkanı Carnero Türkiye'yi ziyaret ediyor ve AP'nin şartlarını açıkça belirtiyordu: “Anayasa’da değişikliklere gidilmesi, DEP Milletvekillerinin serbest bırakılması, insan haklarına saygılı olunması ve Terörle Mücadele Kanununun 8. maddesinin kaldırılması...”¹⁵ AP'nin, kararın onayı için bu şartları gündeme getirmesiyle ex ante koşulluluk söz konusu oluyordu. Dile getirilen siyasi reformlar yapılmadığı takdirde Gümrük Birliği kararı onaylanmayacaktı.

Avrupa'dan gelen yoğun tepkiler karşısında TBMM, Haziran 1995'te Anayasa değişiklikleri görüşmelerine başladı. Bu görüşmelerde özellikle Hükümet kanadı Anayasa değişikliklerini AB'den gelen talepler ve Gümrük Birliği ile ilişkilendirmekten kaçınıyordu. Temmuz 1995'de tamamlanan çalışmalar sonucunda 1982 Anayasasının başlangıç metni ile 13 maddesinde değişiklik yapıldı. Başlangıç metnindeki değişiklik, Anayasanın meşruluk temelini 1980 darbesinden ayırıyordu. Yine de Milli Güvenlik Konseyi ve Danışma Meclisi'nin tasarruflarına karşı yargı yoluna başvurmayı yasaklayan madde yürürlükten kaldırılmadığından demokratik anlamda hala bir meşruiyet sorunu vardı.¹⁶ Madde değişiklikleri ise siyasal katılımı genişletmek ve dernekler, vakıflar, sendikalar, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ile siyasi partilere konan yasaklamaları kaldırmak amacını güdüyordu. Siyasi partilerin yurtdışından örgütlenmelerine ilişkin yasak kaldırılmış, kadın ve gençlik kolu gibi yan

¹³ European Parliament, 1995a, Resolution on the trial of Turkish members of Kurdish origin of the Turkish Grand National Assembly”, **Official Journal C18/177**, 23.1.1995.

¹⁴ European Parliament, 1995b, **Resolution on the draft agreement on the conclusion of a customs union between the EU and Turkey**, Official Journal C 56/99, 6.3.1995.

¹⁵ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **op.cit.**, s. 455

¹⁶ Mümtaz Soysal, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, Gerçek Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 10. Baskı, 1995.

birimlerin kurulması serbest bırakılmıştı. Yükseköğretim elemanlarının siyasi partilerde görev alabilmesi mümkün kılınmıştı. Ayrıca, seçmen yaşı 18’e düşürülmüştü.

Anayasa değişiklikleri, askeri idarenin yaptığı anayasanın siviller tarafından ilk kez bu denli değiştirilmesi bakımından önem taşımaktaydı. Ancak, bu değişikliklerin 1982 Anayasasında kısıtlanmış olan haklar ve özgürlükler sistemini genişlettiğini söylemek pek mümkün değildir. Anayasanın bireyin hak ve özgürlükleri kısıtlayıcı ruhu yerinde durmaktaydı. Demokratikleşme yolunda yapılan radikal bir düzenlemeden ziyade Hükümetin o şartlar altında Gümrük Birliği yolunda tökezlememek için kotardığı yüzeysel bir düzenleme olarak kalıyordu. Yine de bu gelişme diplomatik çevrelerde memnuniyetle karşılandı. AP, anayasa değişikliklerini yeterli bulmasa da bunu olumlu bir gelişme olarak değerlendirdi. Dolayısıyla, düzenlemenin içeriğinden çok yapılmış olmasından, yani Türk hükümetinin demokratikleşme yolunda gösterdiği iyi niyetten memnun kalıyordu.

Gündemdeki esas konu Terörle Mücadele Kanununun (TMK) tartışmalı 8. maddesinde değişiklik yapılmasıydı. 1991 yılında Türk Ceza Kanununun 141., 142. ve 163. maddelerinin kaldırılması sonrasında ceza davaları 8. madde gerekçe gösterilerek açıldığından ifade özgürlüğü önünde ciddi bir engel olarak belirliyordu.¹⁷ Binlerce insan bu kapsamda tutuklanmıştı. Bölücülük propagandası yaptıkları iddiasıyla DGM’de yargılanan politikacı, gazeteci ve akademisyenlerin 8. maddeden hüküm giymesi nedeniyle Avrupalı çevreler, bu maddenin değiştirilmesinin Kürt sorunu açısından elzem olduğuna inanmaktaydı. Nitekim DEP’li milletvekilleri de bu maddeye dayanılarak yargılanıyordu. Gümrük Birliği kararının AP tarafından onayı tamamen TMK 8. maddeye kilitlenmişti.

CHP’nin demokratikleşme paketinde de yer alan bu husus özellikle milliyetçi kesim tarafından hoş karşılanılmıyordu. Eylül 1995’te DYP-CHP koalisyonunun bozulmasıyla ortaya çıkan siyasi istikrarsızlık Aralık ayındaki AP kararı öncesinde düzenlemenin yapılmasını riske atıyordu. CHP lideri Baykal, 8. maddeye ilişkin düzenlemenin Meclis gündemine getirilmesi ve Aralık ayında erken seçilmesi şartıyla DYP ile yeni bir koalisyon kurmayı kabul etti. Hükümet programının okunmasını beklemeden, düzenleme Meclis gündemine getirildi.

Meclis’te hararetli tartışmalar sonunda 27 Ekim 1995 tarihinde TMK 8. maddede ifade özgürlüğünü kısıtlayan hükümlere ilişkin düzenleme yapıldı. Değişiklikle, 8. maddeden mahkûm olanların cezalarının bir defaya mahsus olmak üzere para cezasına çevrilmesi mümkün oluyordu. Ayrıca bu suça verilecek hapis cezası 2-5 yıl sınırından 1-3 yıl sınırına çekiliyordu. Bir diğer önemli değişiklik, 8. maddeden hüküm giyenlerin cezalarının bir ay içinde mahkemece ele alınıp yeniden karara

¹⁷ Değiştirilmeden önceki haliyle Terörle Mücadele Kanunu- Madde 8: “Hangi yöntem, maksat ve düşünceyle olursa olsun Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı hedef alan yazılı ve sözlü propaganda ile toplantı, gösteri ve yürüyüş yapılamaz.”

bağlanacak olmasıydı. Böylelikle, tutuklanan veya mahkûm edilen 130 civarında kişinin serbest bırakılması mümkün oluyordu.¹⁸

Kanun gerekçesinde yer alan “Düşünce ve anlatım özgürlüğü açısından yasalarımızdaki bazı düzenlemelerin uluslararası standartlara aykırı olduğu açıktır”¹⁹ ifadesiyle AB normlarına göz kırılmış oluyordu. Maddede yapılan en önemli değişiklik “hangi yöntem, maksat ve düşünceyle olursa olsun” ifadesinin çıkarılarak suçun oluşmasında kast unsurunun aranması hükmü getirilmiş olmasıydı. Bu düzenleme, ceza hukuku açısından önem taşıyan “suçların kanunda net bir şekilde ifade edilmesi” ilkesine de uygun düşüyordu²⁰ Savcılarının ve hâkimlerin yorum alanı daralmış oluyordu. Ancak “Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı hedef alan yazılı ve sözlü propaganda (...) yapılamaz” ifadesinin muhafaza edilmiş olması nedeniyle bu madde kapsamında mahkûmiyetlerin devam edeceğini tahmin etmek zor değildi. Nitekim Avrupalı bazı siyasiler 8. madde değişikliğinin “göstermelik” olarak nitelendiriyordu.^{21 22}

Bu arada Yargıtay, tutuklu DEP milletvekilleri hakkında kararını Ekim ayında veriyor ve iki milletvekilini beraat ettirirken, dört milletvekilinin ise cezalarını onuyordu. AB çevrelerinde bu karar “kısmen olumlu, kısmen olumsuz”²³ tepkiyle karşılandıysa da, Gümrük Birliğinin onaylanması açısından kabul edilebilir bir noktaya ulaşıyordu.

Nihayet AP 13 Aralık 1995 tarihinde Gümrük Birliğine şartlı olarak onay veriyordu. Parlamento, aynı gün “Türkiye’de İnsan Haklarının Durumuna İlişkin Kararı” alıyordu.²⁴ Kararda demokratikleşme ve insan haklarına ilişkin genel ifadeler yer almakla beraber özellikle Kürt sorunu, kültürel haklar ve Güneydoğu’da sıkıyönetimin kaldırılması hususlarına değiniliyordu. Bunun yanı sıra, işkencenin önlenmesi ve Kıbrıs’ta çözüme yönelik adım atılması çağrısında bulunuluyordu. Kararın en dikkat çekici noktası Kürt sorununda Türk hükümeti ile PKK’nın beraberce

¹⁸ Mehmet Ali Birand, **Türkiye’nin Avrupa Macerası: 1959-1999**, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2000, s.491.

¹⁹ Tekeli ve İlkin, **op.cit.**, s.468.

²⁰ Burhan Kuzu, “Düşünceyi Açıklama Hürriyeti ve Ülkenin Bölünmez Bütünlüğü (TMK Md.8)”, **21. Asra Girerken Çağdaşlaşma, Demokrasi ve İnsan Hakları**, Aydınlar Ocağı Yayını, 1996, s.107.

²¹ Tekeli ve İlkin, **op.cit.**, s.470.

²² Esasında ifade özgürlüğüne ilişkin tartışmalı maddeler Türk mevzuatında hep bir şekilde var oldu. Önce TCK 141.,142. ve 163., daha sonra TMK 8., bunu takiben TCK 159. ve en son TCK 301. Benzer hükümler içeren maddelerin bazı Avrupa ülkelerinin ceza kanunlarında mevcut olduğu bir gerçek olmakla beraber, Türkiye’de bu maddelerin hâkim ve savcılar tarafından muhafazakâr yorumlanarak düşüncenin kolaylıkla cezalandırılabilirdiği söylenebilir. Nitekim, Mayıs 2008’de 301. Maddede yapılan değişiklik bu kapsamda cezai soruşturmaya başlanması Adalet Bakanı’nın onayına bağlandıktan sonra, Adalet Bakanı’nın izin verdiği soruşturma sayısında geçmişe oranla ciddi bir düşüş olmuştur.

²³ Tekeli ve İlkin, **op.cit.**, s.467.

²⁴ European Parliament, 1996a, **Resolution on the human rights situation in Turkey**, Official Journal C 17/46, 22.1.1996.

muhatap alınmış olmasıydı. Bu ifadeye Türk hükümetinin yoğun tepkisi olduysa da ancak yazımda bazı değişiklikler yapılmış, PKK’nın Kürt halkının temsilci olduğu ifadesi değiştirilmiştir.²⁵ Kararda açıkça bir yaptırımdan (ex post koşulluluk) söz edilmese de, Türkiye’nin demokratikleşme sürecinde geri adım atması durumuna karşı Parlamento’nun ihtiyatlı olacağı vurgulanmıştır.

Gümrük Birliği’nin kurulması sonrasında insan haklarını izleyecek yapılanma ve gözaltı sürelerine ilişkin düzenlemeler yapılmışsa da, demokratikleşme sürecinde AB’ye verilen sözler tutulmamıştı. Çiller 6 ay sonra kendisinin tehdit olarak lanse ettiği Refah Partisi ile koalisyon kurdu. Parlamento, Eylül 1996’da aldığı kararda Çiller’in demokratikleşme, insan hakları, Kürt sorunu ve Kıbrıs sorununda ilerleme sağlamayarak sözünü tutmadığını belirterek hayal kırıklığını dile getiriyordu.²⁶ Parlamento yaptırım uygulamayı gündeme getirdiyse de, Ortaklık Konseyi Kararında Gümrük Birliğini askıya alacak herhangi bir hüküm yoktu. Sadece 1 Ocak 1996’da yürürlüğe giren Mali İşbirliğine ilişkin Konsey tüzüğü’nün ikinci maddesi demokrasi ve insan hakları ihlalleri durumunda yaptırımlar öngörüyordu.²⁷ Nitekim AP, Komisyona insan hakları projeleri hariç MEDA programı altında Türkiye’ye verilecek fonları bloke etme çağrısında bulundu.

Gümrük Birliği sürecinde AP’nin onayını belli şartlarla vermesi nedeniyle ex post koşulluluk söz konusu olsa da, Parlamento’nun doğrudan bir yaptırım gücü yoktu. AP ancak Komisyon’a mali yardımı bloke etme çağrısında bulunabiliyordu. Mali İşbirliği kapsamında Türkiye’ye verilmesi öngörülen 375 milyon ECU de AP’nin değil Kardak krizi sonrası Yunanistan’ın vetosuna takılıyordu. Dolayısıyla Gümrük Birliği sürecinde ex ante koşulluluğun ex post koşulluluktan daha etkili olduğu söylenebilir. Diğer bir deyişle, Gümrük Birliği kararı onaylanmadan önce demokratikleşme yolunda talep edilen adımlarla koşulluluk sistematik olmasa da işletilmiş ama Gümrük Birliği tesis edildikten sonra bir yaptırım söz konusu olmamıştır.

Demokratik Koşulluluk İlkesinin Gümrük Birliği Sürecinde Uygulanmasına İlişkin Saptamalar

• AB’nin Soğuk Savaş sonrası üçüncü ülkelerle ilişkilerinde giderek önem kazanan demokratik koşulluluk ilkesi, Gümrük Birliği sürecinde Türkiye için de söz konusu olmuştur. Bu dönemde Türkiye’den genelde insan hakları ve demokratikleşme, özelden ise Kürt sorununun çözümüne yönelik farklı koşulları yerine getirmesi istenmiştir. Gümrük Birliği gibi bir ekonomik bütünleşme aşaması ile Kürt sorunu gibi siyasi bir sorunu ilişkilendirmek, AB sürecinin demokratik koşulluluğunu ortaya koymak bakımından dikkat çekicidir. Nitekim, Parlamento’nun Sosyalist grup lideri

²⁵ Tekeli ve İlkin, **op.cit.**, s.513.

²⁶ European Parliament, 1996b, **Resolution on the political situation in Turkey**, Official Journal C 320/187, 28.10.1996

²⁷ European Parliament, 1995b, **Resolution on the draft agreement on the conclusion of a customs union between the EU and Turkey**, **Official Journal C 56/99**, 6.3.1995.

Pauline Green'nin "Ticaret anlaşmasını kullanarak demokrasi ve insan hakları alanında manivela etkimizi ortaya koyduk" ifadesi durumu özetlemektedir.²⁸

Teoride, Birlik adına aday ülkenin reform sürecindeki performansını izleyen ve değerlendiren Avrupa Komisyonu çerçevesi çizilmiş kriterleri nesnel bir süzgeçten geçirmekte, aday ülkeyi liyakat esaslı bir sistemle performansı temelinde değerlendirmektedir. Oysa, Türkiye katılım sürecinde yer alan bir aday ülke olmadığından, ne koşulluluğun izlenme ve denetlemesini yapacak mekanizmalar mevcuttu, ne de Komisyon'un bu bağlamda bir rolü vardı. 1993 yılında Kopenhag kriterleri koşulluluğun temel ilkesi olarak ortaya konmuşsa da, bu kriterler Türkiye'nin Gümrük Birliği sürecinde söz konusu olmamıştır. Komisyon'un araç ve mekanizmaları yerine Parlamento'nun siyasi süzgeci sözkonusu olmuş, bu da değerlendirme sürecini muğlaklaştırmıştır. Kimi taleplerin genel ifadeler içermeleri nedeniyle, bu koşulların Türkiye tarafından yerine getirilip getirilmediği değerlendirmesi de öznel kalmıştır. Tutarlı ve etkin bir strateji belirlenmediğinden AB'nin Türkiye'deki siyasi reform sürecine yönelik politikasının Türkiye'nin siyasi dönüşüm sürecindeki etkisi sınırlı kalmıştır.

- Gümrük Birliği sürecinde AB, Türkiye'yi geri çevirip onu dışlamak yerine katılım sürecini ertelemek bir bakıma Türkiye'yi oyalamak şeklinde bir politika izlemiştir. Bu dönemde ne Türkiye'nin üyeliği açıkça reddedilmiş, ne de adaylık için bir perspektif verilmiştir. Gümrük Birliği esasında büyük bir pazara sahip olan, istikrarlı, laik Türkiye'yi AB'nin güvenlik, ekonomik ve siyasi yapılarından uzaklaştırmadan ama üyeliğe dair açık bir taahhüt vermeden, bir nevi kontrol altında tutma politikasının²⁹ (*containment policy*) bir sonucuydu. Bu kararın alınmasında önemli çaba sarfeden AB'nin başlıca aktörleri Almanya, Fransa ve İngiltere önemli bir müttefik olan Türkiye'yi kaybetmeden ama üyelik perspektifi vermeden elde tutmayı amaçlamışlardır. Gümrük Birliği sürecinde ilişkiler tam anlamıyla konjonktürel gelişmelerin etkisi altında ilerlediğinden, Avrupa'nın stratejik çıkarları demokratik koşulluluğa baskın gelmiştir.³⁰

- Türkiye'nin dönüşüm süreci açısından baktığımızda, Gümrük Birliği, ortak ticaret politikasından, rekabet politikasına, malların serbest dolaşımından, üçüncü ülkelerle ticaret anlaşmalarına kadar farklı alanlarda derin etkileri olan bir ekonomik entegrasyon süreci olmuş, bazı eksiklikleri olsa da büyük ölçüde amacına hizmet etmiştir. Yine de sürecin siyasi ve hatta kimliksel boyutu ön plana çıkmış, Türkiye'nin Avrupalılığının sınındığı bir süreç olarak algılanmıştır.³¹

Ancak, AB'den kaynaklanan nedenlerin yanı sıra Türkiye'de o dönemdeki istikrarsızlık, siyasi reform sürecinin etkinliğini zedelemiştir. DYP-SHP (CHP) koalisyonları içindeki anlaşmazlıklar güvenlik-özgürlük ikilemi yaşayan Türkiye'de

²⁸ Turkish Daily News, 30 Aralık 1995.

²⁹ Arıkan, *op.cit.*, s.35.

³⁰ Heinz Kramer, *op.cit.*, s.71.

³¹ AP'nin Gümrük Birliği kararı, Hürriyet ve Sabah'ın 14 Aralık 1995 tarihli baskılarında "Artık Avrupalıyız" ve "Resmen Avrupalıyız" manşetleriyle duyuruluyordu (Denk, 2011, Cilt 1).

toplumun hassas olduğu konularda demokratikleşme adımlarını güçleştirmiştir. DYP’nin milliyetçi tabanı terörle mücadeleyi sekteye uğrattığı gerekçesiyle demokratikleşme adımlarına direnmiş, Hükümet de bu konuda adımlarını temkinli atmak zorunda kalmıştır. Anayasa değişiklikleri, yasal düzenlemeler ve bunların uygulamaları önemli reformlar olarak sunulduysa da, o dönemde atılan adımlar kozmetik düzenlemenin ötesine geçememiştir. O dönemki yöneticilerin siyasi istikrarsızlık altında hem hükümet yapabilme hem de Türk kamuoyunun beklentileri ile AB’nin taleplerini dengeleme çabaları köklü demokratikleşme adımlarını mümkün kılmamıştır. Bir gazetecinin deyişiyle “Gümrük Birliği hatırına yarım çözümler” üretilerek AB çevreleri ikna edilmişti.³²

Türkiye, her türlü olumsuzluğa rağmen, AB’nin Gümrük Birliği vesilesiyle gündeme getirdiği koşulluluk ilkesini etkin bir şekilde kullanıp, demokratikleşme yolunda önemli ve köklü adımlar atabilirdi. Demokratikleşme yolunda palyatif önlemler yerine köklü adımlar atılmış olsaydı belki de Kürt sorunu 2012 yılında hala Türkiye’nin en önemli sorunu olarak ülkenin gündemini işgal etmeyecekti.

Yine de dönemin politikacılarının ifadesine göre yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesinde Gümrük Birliği’nin önemli etkisi olmuştur.³³ Bunda hiç şüphe yok ki Gümrük Birliği’nin ilişkilerin devamını sağlayacak önemli bir aşama olarak değerlendirilmesi yatmaktadır. Tam üyelik hemen olmayacaksa bile en azından AB’yle daha sıkı bir bütünleşmeye girilecek ve eninde sonunda üyelik gerçekleşecekti.

16 Yıllık Muhasebesi (1996-2012)

O gün sorulan soru şuydu: “Ekonomik olarak böylesi güçlü bir bütünleşme, gevşek bir siyasi ilişkinin dezavantajlarını ne kadar telafi edebilir?”³⁴ Başka bir deyişle, “ekonomik olarak Türkiye ile böylesi bir bütünleşme sürecine girdikten sonra AB, tam üye yapmadan Türkiye üzerinde siyaseten ne kadar etkili olabilir?”

Gümrük Birliği hiç kuşkusuz Türkiye-AB ilişkileri tarihinde önemli bir kilometre taşı olmuş, 1999 yılında adaylık statüsünün kazanılması ve 2005 yılında müzakerelerin açılması süreçlerinin bir bakıma altyapısını oluşturmuştur. Üye olmadan AB ile Gümrük Birliği teşkil eden başka bir ülke olmamasına, diğer bir deyişle Ankara Anlaşması ve Katma Protokole dayanan Gümrük Birliği’nin adaylık ve müzakere sürecinin bir ön aşaması olmamasına rağmen Türkiye için Soğuk Savaş sonrası dönemde, jeo-stratejik öneminin azalması gerçeğini telafi etmek bakımından Gümrük Birliği’nin önemi inkâr edilemez. Dolayısıyla, Gümrük Birliği sayesinde diğer aşamalara geçmenin mümkün olduğu iddia edilebilir.

Yukarıdaki soruların yanıtına gelince; 1996 yılından sonra en önemli iki aşamanın (adaylık statüsü ve müzakerelerin açılması) gerçekleşmesiyle AB, tam üye

³² İlnur Çevik, Yeni Yüzyıl, 27 Ekim 1995.

³³ Usul, 2011, s.93

³⁴ Heinz Kramer, *op.cit.*, s.74.

yapmadan Türkiye üzerinde siyasi anlamda ve demokratik koşulluluk bakımından etkinliğini bir ölçüde muhafaza edebilmiştir. Özellikle adaylık statüsünün verildiği 1999 Helsinki sonrasında müzakerelerin açıldığı 3 Ekim 2005'e kadarki dönemde, AB'nin demokratik koşulluluğu siyasi reform sürecinde etkin olmuştur. Sivil-asker ilişkilerinin dönüşümünden, ana dilde yayına, idam cezasının ve DGM'nin kaldırılmasından Güneydoğu'da Olağanüstü Hal uygulamasının sona erdirilmesine kadar hayata geçirilen birçok reformda AB'nin manivela gücü etkili olmuştur. Ancak, müzakere süreci başladıktan sonra, doğası gereği teknik olması gereken bu süreç bazı üye devletlerin girişimiyle politize edilmiş, bu da demokratik koşulluluğun etkinliğine gölge düşürmüştür. Buna ilaveten, Kıbrıs sorunu çözülmeden, 1 Mayıs 2004 tarihinde Annan Planını reddetmesine rağmen Kıbrıslı Rumların AB'ye alınması işleri iyice içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Tüm bunlara son dönemde AB'nin içinden geçtiği mali, ekonomik, hatta siyasi kriz, Türkiye'nin özellikle ekonomik alanda kaydettiği performans sonrasında kazandığı özgüven eklendiğinde, AB'nin Türkiye'deki kredibilitesi ve inandırıcılığı iyice zayıflamıştır. Ayrıca, özellikle Fransa ve Almanya başta olmak üzere bazı üye ülkelerin yetkililerin açıklamaları ve hala Schengen vizesinin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının seyahatine engel olmasının Türk halkını gücendirdiğini gerçeğini de eklemek gerek. Nitekim, son kamuoyu yoklamalarına göre Türkiye'nin AB'ye üye olacağına inananların oranı tarihi bir rekorla % 17'ye kadar düşmüştür.³⁵

Tüm bu olumsuzluklara rağmen, Türkiye'nin içinden geçmekte olduğu dönüşüm süreci sayesinde Türkiye-AB ilişkilerinde farklı bir paradigmaya doğru ilerlemekteyiz. Türk demokrasisinde iç ve dış dinamiklerin etkisiyle, inişli çıkışlı da olsa bir ilerleme kaydedildiği, özgürlükler alanının zaman içinde genişlemekte olduğu bir gerçek. Avrupa Komisyonu tarafından 1998 yılından bu yana her yıl yayımlanan İlerleme Raporları incelendiğinde faili meçhul cinayetlerden, işkence vakalarından, Kürtçenin tabu olduğu günlerden bugüne gelen Türkiye'nin demokratikleşme yolunda kaydettiği ilerlemeyi görmek mümkün. Bu gelişmede hiç şüphe yok ki ülkedeki sosyo-ekonomik dönüşüm sayesinde milyonlarca insanın orta sınıfa geçmesi ve özgürlük ve hak taleplerinin yükselmesinin katkısı büyüktür. Sosyo-ekonomik dönüşümüyle, dinamik toplumsal yapısıyla, güçlenen ekonomisiyle Türkiye'nin farklı alanlarda AB'ye getireceği katkılar ve her iki tarafın birbirine artan bağımlılığı dikkate alındığında ortak bir gelecek kaçınılmaz olacaktır. Geriye dönüp baktığımızda, özellikle Türkiye-AB ilişkilerinin devamını sağlayan ve ekonomik bütünleşmesini güçlendiren altyapısıyla Gümrük Birliği sürecinin bu uzun yoldaki katkısı inkâr edilmeyecektir.

³⁵ "Türk Halkının AB'ye Bakışı Araştırması" (TAVAK), **Türkiye-Avrupa Eğitim ve Bilimsel Araştırmalar Vakfı**, Ağustos 2012.

Kaynakça

Hans Agné, “European Union Conditionality: Coercion or Voluntary Adaptation”, **Alternatives: Turkish Journal of International Relations**, Volume 8, Number 1, Spring, 2009.

Hakkı Arıkan, “A Lost Opportunity? A Critique of the EU’s Human Rights Policy Towards Turkey”, **Mediterranean Politics**, Vol.7, No.1, 2002.

Mehmet Ali Birand, **Türkiye’nin Avrupa Macerası: 1959-1999**, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2000.

Council of the European Union, **Accession Negotiations with Turkey: Negotiating Framework**, 12823/1/05 REV 1, 2005.

İhsan Dağı, “İnsan Hakları ve Demokratikleşme: Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Siyasal Boyut”, Eralp, Atila (der.), **Türkiye ve Avrupa**, İmge Kitabevi, Ankara, 1997.

Erdem Denk (ed.), **Basında Türkiye-AB İlişkilerinin 50 Yılı (1959-2009)**, ATAUM, 2011.

European Commission, 1995a, **Communication from the Commission on the Inclusion of Respect for Democratic Principles and Human Rights in Agreements Between the Community and Third Countries**, Com (95) 216, 23.5.1995.

European Commission, 1995b, **Proposal for a Council regulation regarding the implementation of a special financial cooperation measure for Turkey**, Official Journal C 271/12, 17.10.1995.

European Parliament, 1994, **Resolution on the trial of members of the Turkish Grand National Assembly**, Official Journal C305/95, 31.10.1994.

European Parliament, 1995a, **Resolution on the trial of Turkish members of Kurdish origin of the Turkish Grand National Assembly**, Official Journal C18/177, 23.1.1995.

European Parliament, 1995b, **Resolution on the draft agreement on the conclusion of a customs union between the EU and Turkey**, Official Journal C 56/99, 6.3.1995.

European Parliament, 1996a, **Resolution on the human rights situation in Turkey**, Official Journal C 17/46, 22.1.1996.

European Parliament, 1996b, **Resolution on the political situation in Turkey**, Official Journal C 320/187, 28.10.1996.

Dimitry Kochenov, **EU Enlargement and the Failure of Conditionality: Pre-accession Conditionality in the Fields of Democracy and the Rule of Law**, Wolters Kluwer, 2008.

Heinz Kramer, "The EU-Turkey Customs Union: Economic Integration amidst Political Turmoil", **Mediterranean Politics**, Vol.1 No.1 (Summer 1996).

Stefan Krauss, "The European Parliament in EU External Relations: The Customs Union with Turkey", **European Foreign Affairs Review**, 5:215-237, 2000.

Burhan Kuzu, "Düşüncüyü Açıklama Hürriyeti ve Ülkenin Bölünmez Bütünlüğü (TMK Md.8)", **21. Asra Girerken Çağdaşlaşma, Demokrasi ve İnsan Hakları**, Aydınlar Ocağı Yayını, 1996.

Geoffrey Pridham, "The Politics of the European Community, Transnational Networks and Democratic Transition in Southern Europe", Pridham, Geoffrey (ed.), **Encouraging Democracy: The International Context of Regime Transitions in Southern Europe**, Leicester University Press, 1991.

Geoffrey Pridham, "Change and Continuity in the European Union's Political Conditionality: Aims, Approach and Priorities", **Democratization**, 14(3), 2007.

"Türk Halkının AB'ye Bakışı Araştırması" (TAVAK), **Türkiye-Avrupa Eğitim ve Bilimsel Araştırmalar Vakfı**, Ağustos 2012.

Mümtaz Soysal, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, Gerçek Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 10. Baskı, 1995.

İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **Türkiye ve Avrupa Birliği: Ulus Devleti Aşma Çabasındaki Avrupa'ya Türkiye'nin Yaklaşımı**, Ümit Yayıncılık, 2000.

Jolanda Westerling, "Conditionality and EU Membership: The Cases of Turkey and Cyprus", **European Foreign Affairs Review**, 5:95-118, 2000.

Usul, Ali Resul, **Democracy in Turkey: The Impact of EU Political Conditionality**, Routledge, 2011.

Flavia Zanon, "The European Parliament: An autonomous foreign policy identity?", Esther Barbé ve Anna Herranz, **The Role of Parliaments in European Foreign Policy**, Barcelona Office of the European Parliament, 2005.

Piotr Zelowski, "Sticks, carrots and great expectations: Human rights conditionality and Turkey's path towards membership of the European Union", **Center for International Relations**, Warsaw, 09/04.